

O istraživanju odnosa proizvodnje kao osnove institucionalnih oblika u poljoprivredi

Vojin Radomirović

Povod za ova razmatranja je monografsko istraživanje društvenih procesa i odnosa na selu, u okviru kojeg je predviđena tema »Socijalističke promene sela i smanjenje razlike između sela i grada«.* Predmet raspravljanja, je, dakle, teorijsko-metodološkog karaktera. Zamašnost i složenost predmeta koji se ovdje pokušava da razmatra, ili bar samo postavi, ograničava domet istraživanja samo na izvesne aspekte problema.

(1) Definisanje indikatora odnosa proizvodnje i njihovo nalaženje i merenje u naučnom radu i u politici društvenog razvoja posebno je aktuelno za oblast **poljoprivrede**, a pogotovo za poljoprivredu u socijalističkim zemljama, odnosno za socijalističku poljoprivredu. Problem je, dakle, istovremeno i politički i naučni. Poljoprivreda u socijalističkim zemljama ima odnose proizvodnje koji se u nekoliko razlikuju od odnosa proizvodnje u drugim oblastima privrede i društvenog rada uopšte. Ovo važi za gotovo sve socijalističke zemlje. Gotovo je sporedno da li je u njima izvršena formalna »socijalizacija« poljoprivrede, ili se ona sprovodi postupnim putem. U svim socijalističkim zemljama poljoprivreda ima, po pravilu, poseban status koji se ne može, bar prema dosadašnjoj praksi, da ocenjuje kao naročito povoljan. U zemljama u kojima nije izvršena formalna socijalizacija poljoprivrede, među koje spada i Jugoslavija, problem je jače izražen. Ovo otuda što se lepeza tipova odnosa proizvodnje širi od pretkapitalističkih (naturalno-patrijarhalnih i feudalnih), preko kapitalističkih i državno-kapitalističkih do socijalističkih. Problem se za nauku komplicira time što se u politici prema svakom od ovih tipova izražava i određen vrednosno-normativni stav, tako da je otežano neposrednije prilaženje stvarnosti radi njenog naučnog ispitivanja. Unapred se, naime, neki od ovih tipova odnosa proizvodnje odbacuju i osuđuju, tako da je nauka ponekad ograničavana u svojoj delatnosti. Štetne posledice se odražavaju na obema stranama: (a) **nauka** pada na nivo apologetike i dogmatske retorike, a (b) **politika** ostaje u zabludi u pogledu sadržine i mogućnosti ostvarivanja njenih ciljeva. Sistemom društvenog samoupravljanja, koji se u Jugoslaviji

* Ovo je tekst saopćenja autora na V kongresu Evropskog društva za ruralnu sociologiju, koji je održan od 22. do 26. kolovoza ove godine u Dublinu, Irska.

danas razvija u svim sferama društvenih procesa i odnosa, navedena ograničenja su u najvećoj meri otklonjena a i dalje se prevazilaze.

(2) Apstrahujući moguće prelazne slučajeve, moguće je utvrditi tri **nivoa** ispoljavanja odnosa proizvodnje: (a) nivo globalnog društva, (b) nivo privredno-radne jedinice i (c) nivo međuljudskog odnosa. Nivo globalnog društva i nivo privredno-radne jedinice su dati spolja, označeni su, i nauka ih — čini se — može lako da utvrdi. Obično se greši kada se pri istraživanju polazi od globalnog nivoa, pa se opšte karakteristike odnosa proizvodnje globalnog društva deduktivno i aksiomatski primenjuju na niže nivoe — privrednu jedinicu i međuljudski odnos. Put istraživanja odnosa proizvodnje imao bi da bude sledeći: 1) Analiza međuljudskih odnosa na mikronivou pri čemu bi opšte deklaracije služile kao mera za upoređivanje stvarnog sa normativnim. 2) Na osnovu analize odnosa na mikronivou utvrđuje se karakter privredne jedinice, pored koje se kao posredna faza imaju uzeti u obzir i međugranski odnosi izraženi u položaju pojedinih privrednih, kao i drugih, delatnosti u društvu. 3) Tek kada je utvrđen karakter odnosa u privrednoj jedinici i međugranskim odnosima, moguće je uopštavati o karakteru odnosa proizvodnje globalnog društva.

(3) Odnos proizvodnje, kao osnovni društveni odnos prema marksističkoj sociološkoj teoriji, ispoljava se trojako te može da se prati sa tri aspekta: (a) Kao odnos ljudi prema sredstvima za proizvodnju ili šire — prema uslovima rada, što se izražava kroz svojinu u statičkom smislu. (b) Kao odnos ljudi prema rezultatima proizvodnje, odnosno rada — svojina u dinamičkom smislu prisvajanje rezultata — raspodela. (c) Najzad, izveden iz prvog i drugog aspekta, ali bitan po sadržaju — međuljudski odnos u kojem su date dijalektički **saradnja** i **borba** u različitim oblicima i udelom jednog, odnosno drugog tipa društvene interakcije. Neosporno je da poslednji aspekt izražavanja odnosa proizvodnje čini njegovu društvenu suštinu, no takav nije dat dovoljno vidljivo i — neposrednom posmatranju — dostupno. Otuda se pribegava objektiviziranim indikatorima kao što su **svojina** i **raspodela**, mada se oni ne mogu socijalistički i antropološki da definišu bez osmišljavanja svojim suštinskim izrazom. No, izgleda da je veća opasnost ako se u istraživanju zanemaruju objektivizirani izrazi odnosa proizvodnje, jer tako može jače da dođe do izražaja subjektivizam i prazni formalizam.

(4) No utvrđivanjem **nivoa** ispoljavanja i **aspekta** izražavanja odnosa proizvodnje problema njihovih indikatora nije iscrpljen. Ostaje pitanje **oblika** ispoljavanja odnosa proizvodnje. Radi se o tome što se odnosi proizvodnje ispoljavaju u oblicima manje ili više posrednim, odnosno neposrednim — u pitanju je stepen posredovanja pri ustanovljavanju proizvodnih odnosa. Razrada ovih stepena može da bude manje ili više detaljna ili gruba, ali u svakom slučaju imaju se uzeti u obzir ove varijante: (a) **Neposredni** odnosi proizvodnje koji se uspostavljaju u okvirima samih privrednih jedinica — između samih radnika, između radnika i rukovodilaca, odnosno između članova drugih tipova privrednih jedinica, kao što je seljačko gazdinstvo. (b) **Posredni** odnosi preko tržišta koji se uspostavljaju između proizvođača i potrošača, odnosno između proizvođača različitih proizvoda, dovode do saradnje između ljudi, zavisno od širine tržišnog područja, od lokalne zajednice do čitavog sadašnjeg čovečanstva. (c) Preko **države** se uspostavljaju veoma brojni i značajni ekonomski, što znači i proizvodni, odnosi između subjekata privred-

nih procesa. Država oduzima putem poreza deo dohotka od privrednih subjekata organizujući tim sredstvima zadovoljavanje tzv. opštih društvenih potreba, putem određenih delatnosti.

(5) **Indikatori** odnosa proizvodnje, kao i društvenog odnosa uopšte, treba da ukažu na dva osnovna momenta: (a) Stepenn saradnje, odnosno borbe — solidarnosti i uzajamnosti, odnosno nasuprot tome eksploatacije i jednostranog potčinjavanja. (b) Drugi je moment — oblik u kojem se saradnja, odnosno borba ispoljava. Svaki odnos proizvodnje sadrži elemente saradnje i elemente eksploatacije i borbe: pitanje je samo u kojoj meri sudeluju jedan a u kojoj drugi proces društvene interakcije. Eksploatacija, kao i saradnja uostalom, ispoljava se u svim sferama društvenog procesa: (a) U **ekonomskoj** sferi eksploatacija je najbitnija — prisvajanje rezultata rada drugih ljudi bez adekvatne naknade monopolisanjem uslova rada, razmene i političke moći. (b) U **političkoj** sferi: potčinjavanje volje drugih — onemogućavanje da se volja potčinjenih ispolji — monopolisanje pozicija društvene moći u političkoj oblasti. (c) U **ideološkoj** sferi — potčinjavanje psihičkog života potčinjenih društvenih slojeva — nametanje ideologije koja izražava interese vladajućih društvenih grupa. Ovaj se ideološki monopol ispoljava najizrazitije u nacionalnoj i religioznoj oblasti društvene svesti. (d) Ima jedna oblast života društva koja se uzima kao prirodna pretpostavka društva, no u kojoj takođe dolazi do eksploatacije, pored saradnje, u društvenim odnosima. To je **biološka** sfera društva. Naime, vlast se proteže i na ovu oblast: seksualni odnosi mogu biti uzajamni, ali isto tako mogu da se uspostavljaju pod uslovima prinude, neposredne ili posredne. Osnovni je princip istorijskog materijalizma, kao sociološke teorije, da proizvodni ili ekonomski odnosi koji se temelje na stepenu vlasti ljudi nad prirodom, u krajnjoj liniji određuju sve ostale društvene odnose — političke, ideološke: saradnja u ekonomskoj oblasti dovodi do saradnje u političkoj i ideološkoj sferi, a obrnuto — sukobi u ekonomskoj sferi izazivaju političke i ideološke borbe.

(6) Složenost problema istraživanja odnosa proizvodnje u socijalističkim društvima, ili bolje reći — u socijalističkim zemljama, biva povećana time što su za razliku od prekapitalističkih i kapitalističkih koji su u nauci dati pre svega indikativno — nauka polazi od onoga što postoji u stvarnosti, socijalistički odnosi dati pre svega kao **cilj** kojem se teži, kao norma. Problem je pri istraživanju da se utvrdi šta treba da predstavlja **model** — idealni tip socijalističkog odnosa proizvodnje. Može li to da bude unapred postavljeni cilj? Ili to treba da bude prosečno ostvarivana praksa. Kakva je uopšte priroda društvenih tipova? To su sve pitanja koja se postavljaju u društvenoj nauci, pa čak i pri jednom skromnom monografskom istraživanju društvenih procesa i odnosa na selu. Pošto je socijalistički društveni preobražaj procesa koji teče, do neke čvršće kristalizacije nije došlo, te se samo na osnovu stvarnosti ne može da utvrdi neki dovoljno određeni, za sada, model socijalističkih odnosa proizvodnje. Potrebno je uzeti u obzir i normativne elemente koje sadrži teorija i ideologija socijalizma. U protivnom, došlo bi do tako različitih tipova modela socijalističkog odnosa proizvodnje da bi između njihovih krajnosti bilo više razlika no između tzv. kapitalističkog i socijalističkog društvenog modela.

Za prekapitalističke tipove odnosa proizvodnje karakteristični su bili oblici **neekonomskih veza** — bilo da je to solidarnost članova porodične pa-

trijarhalne zadruge, bilo da je to neposredna vlast nad robom ili politička vlast nad kmetom. Kao što izlazi, prekapitalistički odnosi proizvodnje odlikuju se veoma širokom lepezom i tipova prema karakteru — od solidarnosti članova krvnih zajednica do neposredne fizičke vlasti nad robom. No vanekonomske oblici uspostavljanja i reguliranja odnosa proizvodnje ne znače da oni nisu imali pre svega ekonomski sadržaj. Za kapitalističke odnose proizvodnje karakteristična je, pre svega, **ekonomska** motivacija zasnivanja i održavanja proizvodnih odnosa. Izostaju motivi prirodne, primarne zajedničke solidarnosti, kao i sredstva direktne ponude. No, i jedna i druga vrsta proizvodnih odnosa, kapitalističkih odnosno prekapitalističkih, nije data u stvarnosti tako jednosmerno: društveni život ne polazi od idealnih modela; ovi su modeli logički proizvod — posledica apstrahovanja kompleksnosti društvenih procesa i odnosa a zadržavanja samo bitnih osobina stvarnosti. Šta je, međutim, bitno — ostaje da se u svakom istraživanju utvrđuje.

(7) Da se ne bi ostalo samo na opšte teorijskom nivou razmatranja prethodnih pitanja, uzeće se — ali više kao ilustracija — područje poljoprivrede i sela u savremenoj Jugoslaviji. Odnosi proizvodnje u jugoslovenskoj poljoprivredi danas su veoma raznovrsni: od prekapitalističkih do socijalističkih. Ako bi se pošlo (a) od globalnog nivoa njihovog ispoljavanja — rezultat bi se pokazao vrlo jednostavnim: Jugoslavija je socijalistička zemlja i u njoj, prema tome, vladaju socijalistički odnosi u poljoprivredi. Zaključak bi, na žalost, bio netačan, jer poljoprivreda u socijalističkoj Jugoslaviji nema u svom najvećem delu socijalističke odnose proizvodnje. Pođe li se od (b) nivoa privredne jedinice — rezultat je da u Jugoslaviji postoji šarenilo tipova privrednih jedinica u poljoprivredi: od seljačkog gazdinstva preko različitih formi kooperativnih odnosa do socijalističkog preduzeća. Zaključak bi mogao da bude kako u Jugoslaviji postoji tri tipa odnosa proizvodnje u poljoprivredi, koliko je — uslovno — tipova privrednih jedinica. No, i ovo se pokazuje preuranjenim. Naime, za indikaciju tipa odnosa proizvodnje nije dovoljno ostati samo na nivou privredne jedinice. Neophodno je da se pođe od (c) najnižeg i najkonkretnijeg nivoa ispoljavanja odnosa proizvodnje — da se pođe od mikro nivoa, od međuljudskog odnosa, i da se tek na osnovu njihovog utvrđivanja prelazi na više nivoe tipova njihovog ispoljavanja.

(8) Čini se da su velike i raznovrsne mogućnosti primene prethodno razmatranih **indikatora** odnosa proizvodnje, koji su prema marksističkoj teoriji osnova za razvijanje ostalih institucionalnih oblika u društvu uopšte pa i u poljoprivredi, kao vrsti privredne delatnosti, i selu kao tipu ljudskog naselja i načina rada i života.

Zašto je poljoprivreda u prošlosti imala, a i danas u većem delu sveta ima, drukčije odnose proizvodnje, odnosno drugačije institucionalne okvire, od ostalih oblasti privređivanja i rada društvenog uopšte? Odgovor se može da traži u dva pravca: (a) u prirodi tehnološkog procesa u ovoj oblasti i nivou proizvodnih snaga u njoj; (b) u društvenoj potičjenosti ovog dela društva od strane ostalih i težnji vladajućih da održavaju svoj povlašćeni položaj. Institucionalni oblici i njihove promene, u krajnjoj liniji, samo su deo kulturnih oblika i njihovog razvitka. Problem je ovde: u kojoj meri se daje uspostaviti i uspostavljati korelacija između sadržaja društvenih promena i njihove institucionalne forme.

Praksa da se u ime unošenja kulture, u interesu progressa, misionarstvom opravdavala i opravdava eksploataciju i potčinjavanje jednog dela društva

ili čitavog društva od strane jačih nije nova. Da ona može da se razvija i pod plaštom »socijalističkog« takođe potvrđuju činjenice. Marksistička analiza društvene strukture i društvenog kretanja ima da zadre ispod površine pojava i golih imena stvari: nepodudarnost između imena i stvari upravo čini nužnim istraživanje stvarnosti.

Problem utvrđivanja indikatora kojima se mogu meriti društvene promene je vrlo složen. Potrebno je naći merila za ono što se podrazumeva pod ciljevima društvene politike. Potrebno je, dalje, naći **meru** za utvrđivanje veze između ciljeva i ostvarenja: u kojoj meri ciljevi bivaju ostvarivani, odnosno koliko su ostvarenja daleko od postavljenih ciljeva. Merenje i praćenje razvitka odnosa proizvodnje u poljoprivredi, prema prethodnom definisanju pojma »odnos proizvodnje«, može da se vrši u nekoliko pravaca: (a) ispitivanje mera ekonomske politike u odnosu na poljoprivredu; b) utvrđivanje stanja tržišnih odnosa, koje se takođe ne može da odvoji od mera politike, između poljoprivrede i ostale privrede; (c) utvrđivanje odnosa u okvirima privrednih jedinica (preduzeća, odnosno seljačkih gazdinstava): odnosi — čovek prema čoveku i čovek prema radu.

Pri istraživanju društvenih (institucionalnih) promena u poljoprivredi, a pogotovo pri istraživanju političkih mera bilo bi korisno da se utvrdi šta je glavni cilj promena, odnosno mera: (a) razvijanje kulture u ovoj oblasti — razvijanje proizvodnih snaga i povećanje dohotka i standarda poljoprivrednika, ili (b) zahvatanje dohotka iz poljoprivrede u korist drugih društvenih subjekata. Ako se ostvaruje i jedno i drugo potrebno je utvrditi šta je predstavljal osnovni cilj, a posebno ispitivati u kojoj meri ostvarivanje jednog od ovih ciljeva protivreči ostvarivanju drugog cilja.

Ovo su samo neka od pitanja koja se mogu da postave pri istraživanju društvenih odnosa u poljoprivredi i njenom mestu u društvu i privredi zemlje.

Summary

ON INVESTIGATION OF THE PRODUCTION RELATIONS AS A BASIS OF INSTITUTIONAL FORMS IN AGRICULTURE

In this article some questions, which raise while undertaking an investigation of social transformation of agriculture, whose basis according to Marxian sociological theory lies in production relations, have been discussed.

Agriculture has more heterogenous production relations and they, as a rule, differ from production relations in other economical sectors. The political attitude may in a specific way limit the scope of scientific investigation of production relations in agriculture. In Yugoslavia this obstacle has been successfully avoided by the system of selfmanagement.

The level of observing the production relations is one of the research problems, because it is a methodological mistake to start from the higher level of their manifestation and apply conclusion from there to the lower levels. In fact one should start from the lower to the higher levels, that is to say, from microlevels, over the economical units to the global society.

To start from the onesided concept of production relations, the concept based on only one of many aspects of their manifestation, is the further theoretical-methodological mistake. Usually in this case the ownership in a static sense would be stressed, and distribution of income together with interactions of cooperation and conflicts overlooked. Some other problems are being neglected too, such as the problem of forms of manifestation of production relations which predominantly

are given by means of the state, market and direct relations of cooperation and conflict within economic units.

Indicators of production relations should express the degree of cooperation and conflict in them and forms of manifestation of this interaction. These processes are taking place in all spheres of the society: political, biological, ideological. But those in the economical sphere, according to Marxism, are considered as the basic ones which in the last instance determine the other ones.

It seems that considered indicators of the model of production relations might have an application both in an investigation of a social structure of agriculture and village and in a policy of their development: why agriculture is more often subordinate socially, what is the sense of measures of economic policy in agriculture — social, cultural or class-social?

Резюме:

ИССЛЕДОВАНИЕ ОТНОШЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА

КАК ОСНОВЫ УСТАНОВЛЕННЫХ ВИДОВ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ

В этом приложении обсуждаются некоторые из вопросов исследования общественного преобразования сельского хозяйства, чья основа на основании марксистическо-социологической теории находится в отношениях производства.

В сельском хозяйстве разнородные отношения производства и они в принципе отличаются от отношений производства других хозяйственных деятельностей. Как своего рода ограничение для научного исследования отношений производства в сельском хозяйстве, является отношение политики к ним; это препятствие в Югославии с большим успехом превосходится системой самоуправления.

Исследовательской проблемой является уровень на чьем основании обсуждаются отношения производства. Методологическая ошибка в том что начинается с высшего уровня их обнаруживания, а заключения применяются на более низких уровнях, вместо того что бы начать с нижних к высшим уровням: с микроуровня через хозяйственные единицы до совокупного общества.

Следующий теоретическо-методологический пропуск заключается в одностороннем понимании отношений производства только с одного или выше аспектов, путем которых они обнаруживаются. Обычно выделяется собственность в статическом смысле, а пропускается распределение и межлюдские отношения в которых охвачены межсоотношения сотрудничества и столкновение.

Прибрегается и проблема видов путем которых обнаруживаются отношения производства, а которые в общем-посредством государства, путем рынка и непосредственными отношениями сотрудничества и борьбы являются в рамках хозяйственных единиц. Первые два вида, не смотря что являются прообладающими, обычно выпускаются из анализа.

Указатели отношений производства должны выражать степень сотрудничества и борьбы в них, и виды путем которых это межсоотношение обнаруживается. Эти процессы случаются во всех сферах общества: политической, биологической-но те из экономической сферы, по марксизму, являются основными-которые в крайней линии определяют остальные.

Кажется что исследовательские образцовые указатели отношений производства могут применяться — в исследовании общественной структуры сельского хозяйства и деревне, а так же и политике их развития: почему сельское хозяйство очень часто общественно подчиненное, какой смысл мероприятий экономической политики в сельском хозяйстве — общественно культурный или общественно классовый?